

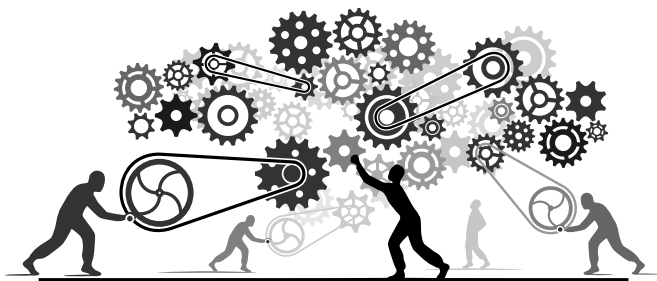
Poculum
caffeeae*

Er komt geen einde aan **Latijn**

Van alle bestaande Latijnse teksten is het grootste deel geschreven na de Romeinse tijd. Het Neolatijn is een volwaardige taal. **W4-5**

*Beker met zwarte drank die gemaakt is van bonen

Het Latijn is niet van de Oude Romeinen

Bijna iedereen kent de geschiedenis van het Latijn, zo'n beetje. Taal van het Romeinse Rijk. Daarna de taal van bestuur en intellectuelen in middeleeuws Europa, want er was niks beters. Pas daarna waren moderne talen (Frans, Engels, Nederlands) genoeg ontwikkeld om die rol van Latijn over te nemen. Alleen uit eerbied voor het oude Rome wordt het op gymnasia gedoceerd. Allemaal onzin.

In zijn magnifieke geschiedenis van het Latijn *Latein: Geschichte einer Weltsprache* (2009, Engelse vertaling: 2013) maakte de Duitse classicus Jürgen Leonhardt al duidelijk dat Latijn pas sinds een paar eeuwen een dode taal is - ongeveer sinds in Nederland gymnasia werden opgericht. Daarvoor was het een springlevende *lingua franca*. De tijd van de opkomst van de moderne talen, vanaf de zestiende eeuw, was óók een bloeitijd van het Latijn. Pas in de achttiende eeuw zakte het in.

Naar aanleiding van de verschijning van de *Encyclopaedia of the Neo-Latin World* beschrijft Berthold van Maris in deze bijlage het vrolijke bestaan van het Neolatijn, zoals het Latijn in de latere periode vaak wordt genoemd. Latijn is niet langer de Taal van de Oude Romeinen met - oh ja - een enorm lange nageschiedenis. Die nageschiedenis is een hoofdverhaal geworden.

Tweeduizend jaar lang werd Latijn gesproken en geleerd als iedere andere taal: door het veel te doen. Pas vanaf de negentiende eeuw werd het geleerd in moeizame schriftelijke cursussen in knellende schoolbanken.

Natuurlijk, na de val van Rome was Latijn steeds vaker *tweede* taal, maar dat maakt een taal niet dood. Ook als de Britse eilanden en de Verenigde Staten in zee zouden wegzinken, wordt er op de wereld nog heel veel Engels gesproken, zonder dat er een *native speaker* aan te pas komt.

Nu het Engels als nieuw Neolatijn de wereld veroverd heeft, zijn historici anders naar het Latijn gaan kijken. Een duidelijke perspectiefwisseling. Cicero zei: geschiedenis is de leermeester van het leven. De werkelijkheid is andersom: het huidige leven heerst over hoe we de geschiedenis zien. *Vita magistra historiae est.*

Hendrik Spiering

Bracae linteae
caeruleae*

Hamaxostichus
subterraneus**

Vestibula
balnearis
Bikiniana***

*Blauwe linnen broek
**Ondergrondse rij van wagens
***Bikinians badpak

Latijn bleef tot in de 18de eeuw in zwang: 6 feiten

1 Het Latijn werd tot 1750 nog volop gesproken en ook onderwezen als een levende taal.

Als een docent in die periode „*Aperte fenestram*” zei, zou een student opstaan en het raam openen. Na circa 1750 zouden de leerlingen de pen pakken en die zin opschrijven. Op scholen werd tot halverwege de 18de eeuw veel gebruik gemaakt van *Colloquia*: boekjes met allerlei standaarddialogen in het Latijn: goiedag zeggen, iets kopen, ergens over discussiëren. Zodra kinderen naar school gingen - rond hun zesde - begonnen ze daarmee. Als de leerlingen al wat verder waren, mochten ze op school soms alleen nog maar Latijn spreken. Er is een anekdote over Georgius Macropedius (Joris van Lanckvelt), een beroemd toneelschrijver en rector van een Utrechtse school. Hij ging ooit met zijn leerlingen naar het platteland. De leerlingen mochten alleen met de dienstmeid in het Nederlands spreken, omdat zij de enige was die geen Latijn kende.

2 Noord-Europeanen spraken in de zestiende en zeventiende eeuw beter Latijn dan Zuid-Europeanen.

Dat wordt vaak bewezen in teksten uit die tijd. Je zou verwachten dat de Italianen, de Spanjaarden en de Portugezen het best Latijn spraken, want hun moedertalen staan nog het dichtst bij het Latijn. Maar

4 De klassieke Romeinse teksten maken maar 0,02 promille uit van alle in het Latijn overgeleverde teksten.

Volgens de Duitse classicus Jürgen Leonhardt is de hoeveelheid overgeleverde Latijnse teksten van ná het Romeinse Rijk ongeveer tienduizend keer zo omvangrijk als wat we nog hebben uit de Romeinse tijd. En van dat Romeinse materiaal is 80 procent laat-Romeins-christelijk.

Voor de literatuur uit het Romeinse Rijk heeft de tijd als een soort zeef gewerkt. Voor de Middeleeuwen is dat ook tot op zekere hoogte het geval. Maar zodra de boekdrukkunst zijn intrede doet, gaan er niet zo heel veel teksten meer verloren. Van het Neolatijn is het grootste deel behouden gebleven. Behalve als er te veel van gedrukt is. Dat wordt wel *the printer's paradox* genoemd: hoe meer er van iets gedrukt wordt, hoe groter de kans dat het verloren gaat (denk maar aan kranten). Er zijn bijvoorbeeld maar weinig exemplaren van schoolboekjes uit de Renaissance bewaard gebleven.

5 Montaigne was de laatste moedertaalspreker van het Latijn. Een taal sterft uit als de laatste moedertaalspreker van die taal sterft. Wanneer leefde hij? In de zesde en zevende eeuw zijn er mensen die van zichzelf constateerden dat ze geen echt Latijn meer

Door **Berthold van Maris**

Hoe zeg je „Wil je een kopje koffie?” in het Latijn? Voor Jan Bloemendal, classicus en gespecialiseerd in het Latijn van de Renaissance, is het antwoord op die vraag gemakkelijk: „*Tibi poculum coffeae offeram?*” Letterlijk: „Aan-jou beker met-koffie ik-zal-aanbieden?”

Natuurlijk hadden de Romeinen geen woord voor 'koffie'. De eerste koffie werd in Rome rond 1500 gedronken, en pas daarna heeft iemand daar het woord ‘*caffea*’ voor bedacht. Ook hadden de Romeinen geen kopjes en schoteltes. Wel hadden zij bokalen en bekers, en het is niet onaannemelijk dat ze voor een ‘kopje’ hetzelfde woord zouden gebruiken als voor ‘beker’: ‘*poculum*’.

Zo hielden ze in de Renaissance het Latijn levend. Ze verzonnen telkens waar nodig nieuwe woorden en ze breidden de betekenis van bestaande woorden voorzichtig uit. Maar verder bleven ze zo dicht mogelijk in de buurt van de woordenschat en grammatica van rond het jaar nul, toen het klassieke Latijn op zijn hoogtepunt was.

Bloemendal: „Je had in de Renaissance ook een kleine groep van puristen. Die vonden dat je alleen woorden mocht gebruiken die in de tijd van Cicero, de eeuw vóór Christus, ook gebruikt werden. Er waren zelfs mensen die daar nog verder in gingen. Die gebruikten alleen vormen van woorden die Cicero gebruikt had. Dus als hij een woord in een bepaalde naamval niet in een van zijn teksten gebruikt had,

Het lange leven van Latijn

Taalwetenschap

Maar één op tienduizend teksten in het Latijn is een Romeinse tekst. Neolatijn was overal.

mocht je die vorm niet gebruiken.”

Met alleen woorden uit de tijd van Cicero zou de kop-koffie-vraag een stuk omslachtiger worden: „Wil je een beker met zwarte drank die gemaakt is van bonen?”

Het Latijn had in de periode van 1500 tot 1750 al lang geen moedertaalsprekers meer. Wat dat betreft was het een dode taal. Maar tegelijkertijd was het geschreven Latijn van die tijd, het zogeheten ‘Neolatijn’, een springlevende literaire taal.

De zojuist verschenen *Encyclopaedia of the Neo-Latin World* (Uitgeverij Brill) brengt die Neolatijnse cultuur, die een paar eeuwen lang in Europa minstens zo belangrijk was als de (hogere) cultuur in de levende talen, nu uitgebreid in kaart. Jan Bloemendal, verbonden aan het Huygens Instituut, was een van de samenstellers: „Het vorige overzichtswerk op dit gebied is in de jaren negentig verschenen. Sindsdien zijn er zoveel nieuwe teksten ontdekt en bestudeerd. Oxford University Press en Cambridge University Press hebben voor 2015 ook overzichtswerken angekondigd over de Neolatijnse literatuur. Blijkbaar hing het in de lucht.”

De afgelopen tien jaar zijn er veel teksten opnieuw uitgegeven, bij voorkeur tweetalig, met op de linkerpagina het Latijn en op de rechterpagina een vertaling in de levende talen hoeft te verheffen tot internationale taal van nu, het Engels.

Het Neolatijn was een reactie op het Middeleeuwse Latijn. Wat was er verkeerd aan dat Middeleeuwse Latijn? „In mijn ogen niets. In de Middeleeuwen waren ze vooral praktisch: hoe kunnen wij dat Latijn gebruiken zodat we er wat aan

hebben? Ze hebben toen ook heel veel nieuwe woorden gemaakt, maar deden dat op hun eigen manier en niet altijd volgens de woordvormingsregels van het klassieke Latijn. Ze speelden het bijvoorbeeld klaar om van een voornaamwoord een zelfstandig naamwoord te maken. Dan krijg je filosofisch bedoelde termen als *haecitas* (‘ditheid’), *ipseitas* (‘zelfheid’) en *aliquiditas* (‘ietsheid’). In het klassiek Latijn is dat bijna onmogelijk.

„In de Renaissance probeerde men de nieuwe woorden die men nodig had weer helemaal volgens de regels van het klassieke Latijn te maken. Natuurlijk was de minachting die men toen voelde voor het Middeleeuws Latijn ook een manier om zich af te zetten tegen de Middeleeuwen. Erasmus geeft heel erg op af op het Middeleeuws Latijn, maar als je zijn vroege werk leest, zie je dat zijn Latijn weliswaar anders is, maar ook weer niet zo héél veel anders, er zitten aanvankelijk nog steeds wel Middeleeuwse elementen in.”

Wat is er zo aantrekkelijk aan een dode taal?

„Als je uitgaat van het klassieke Latijn, dan liggen de grammaticale normen vast. Daar heb je dan geen discussies meer over. Verder heb je het voordeel dat je dan niet één van de levende talen hoeft te verheffen tot nationale taal of internationale taal. Dat speelde bijvoorbeeld in Hongarije, waar verschillende, met elkaar rivaliserende talen gesproken werden en waar ze in het parlement tot 1848 Latijn spraken.”

Dat het Latijn zo’n grote internationale taal werd en dat ook heel lang bleef, is vol-

gens Bloemendal helemaal niet zo vanzelfsprekend. „De Romeinen waren vrij tolerant ten opzichte van de overwonnen volkeren: die mochten hun eigen goden, cultuur en taal behouden. Maar blijkbaar was het leren van Latijn voor die volkeren toch erg nuttig en aantrekkelijk. Goed, dat verklaart waarom er nu zoveel Romaanse talen zijn. Maar het Latijn zelf? Je zou kunnen denken: dat is de invloed van de kerk geweest. Maar het christendom is in het Grieks begonnen. Ook in Rome was de liturgie aanvankelijk in het Grieks. Dat de kerk uiteindelijk op het Latijn is overgegaan, komt, denk ik, vooral door Augustinus. Die had een hekel aan het Grieks.”

In de Renaissance werd er geschreven over allerlei nieuwe, moderne thema's, maar men deed dat zoveel mogelijk in de taal en stijl van het jaar nul. Is dat niet vreemd?

„Ze waren niet allemaal puristen. Mensen als Erasmus waren veel rekelijker. Die zeiden: je moet de goede schrijvers navolgen, maar daar mag je je eigen stijl van maken. En dat is ook precies wat de grote Neolatijnse schrijvers van Nederland gedaan hebben.” Janus Secundus schreef in de stijl van Catullus, Georgius Macropedius in de stijl van Plautus en Terentius, en Justus Lipsius had duidelijk wat met de stijl van Tacitus. Maar alle drie gaven ze daar een geheel eigen, zestiende-eeuwse draai aan.

„Er is gelukkig weer wat meer aandacht voor die Neolatijnse literatuur”, zegt Bloemendal. Hij heeft zelf veel Nederlands werk bezorgd en uitgegeven. Onder andere

Middeleeuwers waren praktisch: hoe kunnen wij Latijn gebruiken zodat we er wat aan hebben?

Jan Bloemendal, classicus

een Nederlandse vertaling van alle toneelstukken van Macropedius, die hij bewondert om „de levendige dialogen en de rake typeringen van personages en situaties”.

Moet de geschiedenis van de Nederlandse literatuur niet herschreven worden? Nou, in ieder geval geretoucheerd, vindt Bloemendal. „Er is zoveel in het Neolatijn geschreven dat je nu ook nog met veel plezier kunt lezen. Daniel Heinsius bijvoorbeeld: die heeft een lang gedicht over de dood geschreven, waarin hij in prachtig Latijn allerlei argumenten aanvoert waarom je niet bang hoeft te zijn voor de dood. De manier waarop hij dat doet maakt dat wel tot grote literatuur. En ik hou ook erg van Jacobus Eyndius. In *Hydropyricon liber*, ‘Het Boek van Water en Vuur’ gaat Eyndius het thema van de liefde met veel paradoxen te lijf.”

En buiten Nederland is er een werkelijk overweldigende hoeveelheid Neolatijnse literatuur geschreven, in heel Europa. „De Poolse toneelschrijver Simonides is een van mijn favorieten. Zijn *Castus Ioseph* is het bijbelse verhaal van de verleiding van Jozef door de vrouw van Potifar. Dat zit psychologisch erg goed in elkaar, hij weet dat heel aannemelijk en heel aanschouwelijk te maken. Erg goed, dat zou gewoon op mijn nachtkastje kunnen liggen.”

Hoeveel Nederlanders kunnen dat Latijn nu nog lezen?

„Een paar honderd, denk ik. Nou, misschien meer. Alle mensen die klassieke talen gestudeerd hebben? Die zullen ze zich wel eerst even moeten verdiepen in de eigenaardigheden van het Neolatijn.”

Latijn bleef tot in de 18de eeuw in zwang: 6 feiten

1

Het Latijn werd tot 1750 nog volop gesproken en ook onderwezen als een levende taal.

Als een docent in die periode „*Aperte fenestram*” zei, zou een student opstaan en het raam openen. Na circa 1750 zouden de leerlingen de pen pakken en die zin opschrijven. Op scholen werd tot halverwege de 18de eeuw veel gebruik gemaakt van *Colloquia*: boekjes met allerlei standaarddialogen in het Latijn: goeiedag zeggen, iets kopen, ergens over discussiëren. Zodra kinderen naar school gingen - rond hun zesde - begonnen ze daarmee. Als de leerlingen al wat verder waren, mochten ze op school soms alleen nog maar Latijn spreken. Er is een anekdote over Georgius Macropedius (Joris van Lanckvelt), een beroemd toneelschrijver en rector van een Utrechtse school. Hij ging ooit met zijn leerlingen naar het platteland. De leerlingen mochten alleen met de dienstmeid in het Nederlands spreken, omdat zij de enige was die geen Latijn kende.

2

Noord-Europeanen spraken in de zestiende en zeventiende eeuw beter Latijn dan Zuid-Europeanen.

Dat wordt vaak beweerd in teksten uit die tijd. Je zou verwachten dat de Italianen, de Spanjaarden en de Portugezen het best Latijn spraken, want hun moedertalen staan nog het dichtst bij het Latijn. Maar waarschijnlijk was het onderwijs in Noord-Europa veel beter dan in Zuid-Europa.

Sommige intellectuelen uit die tijd waren tegen het gebruik van gesproken Latijn in huis-tuin-en-keukensituaties. Dat zou een slechte invloed hebben op de schrijfstijl. Maar het merendeel vond het mooi meegenomen dat je er internationaal goed mee uit de voeten kon. Studenten konden in heel Europa colleges volgen, geleerden konden overal lesgeven, en er werd ijverig gecorrespondeerd in het Latijn. Wel werd dat Latijn in ieder land anders uitgesproken. Dat leidde soms tot wat ongemak. Erasmus dacht van zichzelf dat hij goed Latijn sprak, maar in Italië konden ze hem niet goed verstaan.

3

De beroemdste Latijnse dichter van de 16de eeuw was een Nederlander.

De Nederlandse Neolatijnse schrijvers van de zestiende eeuw zijn in Nederland veel minder bekend dan de Nederlandstalige schrijvers van de zeventiende eeuw (Vondel, Hooft, Bredero). Toch is hun literaire werk minstens zo goed. Janus Secundus (die in het gewone leven Jan Everaerts heette) werd in Europa wereldberoemd met zijn liefdesgedichten, Macropedius schreef vrolijke komedies die in heel Europa werden opgevoerd, en Justus Lipsius (Joost Lips) schreef prachtige essays in briefvorm. En dan is er natuurlijk nog Desiderius Erasmus.

4

De klassieke Romeinse teksten maken maar 0,02 promille uit van alle in het Latijn overgeleverde teksten.

Volgens de Duitse classicus Jürgen Leonhardt is de hoeveelheid overgeleverde Latijnse teksten van ná het Romeinse Rijk ongeveer tienduizend keer zo omvangrijk als wat we nog hebben uit de Romeinse tijd. En van dat Romeinse materiaal is 80 procent laat-Romeins-christelijk.

Voor de literatuur uit het Romeinse Rijk heeft de tijd als een soort zeef gewerkt. Voor de Middeleeuwen is dat ook tot op zekere hoogte het geval. Maar zodra de boekdrukkunst zijn intrede doet, gaan er niet zo heel veel teksten meer verloren. Van het Neolatijn is het grootste deel behouden gebleven. Behalve als er te veel van gedrukt is. Dat wordt wel *the printer's paradox* genoemd: hoe meer er van iets gedrukt wordt, hoe groter de kans dat het verloren gaat (denk maar aan kranten). Er zijn bijvoorbeeld maar weinig exemplaren van schoolboekjes uit de Renaissance bewaard gebleven.

5

Montaigne was de laatste moedertaalspreker van het Latijn.

Een taal sterft uit als de laatste moedertaalspreker van die taal sterft. Wanneer leefde hij? In de zesde en zevende eeuw zijn er mensen die van zichzelf constateren dat ze geen echt Latijn meer schrijven en spreken. Het Latijn veranderde in Rome tussen 500 en 800 langzaam in een Italiaans dialect, en elders in allerlei andere Romaanse dialecten.

De Franse schrijver Michel de Montaigne (1533-1593) vertelt in zijn *Essays* dat hij van zijn tweede tot zijn zesde levensjaar alleen in het Latijn werd toegesproken. Daardoor zou hij het Latijn op een natuurlijke manier geleerd hebben, „zonder grammatica”. Pas op zijn zesde zou Montaigne Frans hebben geleerd. Als het inderdaad zo gegaan is (je weet het nooit bij iemand als Montaigne), dan was hij misschien de laatste die het Latijn als moedertaal geleerd heeft.

6

Er komen nog ieder jaar nieuwe Latijnse woorden bij.

In het Vaticaan zit een instituut dat nog van tijd tot tijd nieuwe Latijnse woorden verzint: de Latinitas Stichting. In de meest recente lijst van neologismen (uit 2004 al weer) is een computer een *instrumentum computatorium*, en een tv-serie een *fabula televisifica*. Soms zijn de voorgestelde neologismen erg omslachtig. Een spijkerbroek bijvoorbeeld is een *bracae linteae caeruleae* (letterlijk: blauwe linnen broek) en een bikini een *vesticula balnearis Bikiniana* (Bikiniaans badpak). De Latijnse Wikipedia (*Vicipaedia*) hanteert soms andere neologismen. Daar is een computer bijvoorbeeld een *computarium*. En een spijkerbroek *bracae Genuenses*, of kortweg *Genuenses*.